

Raamat altariistadest keskaegsel Liivimaal

Anu Mänd. Kirikute hõbevara. Altariistad keskaegsel Liivimaal. Eesti kirikute sisustus I. Muinsuskaitseamet. Tallinn, 2008, 271 lk., 124 ill.

Selle värvisäras pilkupüüdva raamatu eessõnas kirjutab autor: “Keskaja kunsti uurijad on enamasti keskendunud arhitektuurile, maalikunstile või raidplastikale [– – –]. Altariistu seevastu peetakse tänapäeval sageli millekski teisejärguliseks [– – –]. Selline suhtumine peegeldab tänapäeva väärtushinnanguid. Keskaja inimese seisukohast oli aga kullast ja hõbedast armulauanõudel, milles hoiti Kristuse ihu ja verd, kaugelt suurem tähtsus kui maalitud pildil või nikerdatud kujul [– – –]. Ehk siis lühidalt: missat sai pidada kirikuta, ent mitte karikata.”

Niisiis käsitletakse alljärgnevalt tutvustatavas raamatus katoliku liturgia seisukohalt hädavajalikke riistu, mis pidid omal ajal olema igas õhtumaa pühakojas. Keskajale pühendunud uurijana vaatab Anu Mänd oma ainest seestpoolt, käsitledes seda eelkõige n.-õ. didaktilis-funktsionaalselt. Mis tähendab, et kõigepealt antakse lugejale üldine ülevaade erinevatest altariistadest, nende kasutamise põhimõtetest, ajaloost, esinemisest kaugel Lääne-Euroopas ja siinsamas Liivimaal. Ilmiklugejale – Liivimaa tähendab praegust Eestit ja Lätit, ainult et keskajal. Teada-tuntud vahendite, nagu armulauakarika ja monstrantsi kõrval saab aimu ka niisugustest imeasjadest nagu fistulad, püksiidid, ampullad ja asperoosiumid – kui nimetada vaid mõningaid. Ja sellest, et flabellum on parabellumist kaugemal kui kuu päikesest. Keda huvitab rohkem, lugegu raamatut!

Ent see on alles algus, alus järgneva mõistmiseks. Ka ajaloolase jaoks on asjust olulisem elu ise, inimesed, kes altariistu annetasid, mõtte- laad, mis pani neid seda tegema, ja majanduslikud võimalused, mis seda lubasid. Kes kinkis kullatud karika, kes 50 marka, kes lasi Lübeckis valada Euroopa ühe suurima põrandalühtri. Jumalale meelepärane pidi meeldima ka selle annetajale. Kuid kas need asjad meeldiksid ka meile?

Liivimaa keskaegne kunst ei ole endast jätnud tähelepandavaid jälgi. Michel Sittow oli maailmakuulus võõrsil, kuid kodus hääbus

olematusse. Ei Louvre’is ega kusagil mujal muuseumis ripu lõuendeid, mille on maalinud suureks mõni tundmatu *maitre livonaise*. Ent on üks erand – liivimaalaste kullassepatööd, mida hinnatakse kõrgelt kogu pühendatute maailmas. Peaasjalikult töötasid kullassepad mõistagi keskaja kohalikes suurlinnades – Riias, Tallinnas, arvatavasti ka Tartus. See oli kõige saksikum käsitööala (end kunstnikuks pidada ei tulnud neile mõttessegi, liiati olid ka maalermeisterid tollase käsituse põhjal kõigest käsitöölised), kuhu Liivimaa põlisrahva poegadel asja polnud. Seda vähemalt ettekirjutuste järgi, kuna aga ameti protokolliraamatus üles tähendatud nimed ei kõla mitte alati *dudisch*. Tsunftikommetest on ikka kirjutatud palju ja mõnuga – nii harva saab ju piiluda sajanditetagusele toidulauale või meistri rahakotti. Ja värske kullassepameistri tengelpung pidi tõepoolest puuga seljas olema ning sisaldama vähemalt kilo jagu hõbedat, sekka kõvasti kostitusraha kaasvendadele. Ning tema kolikambris pidi roostetama raudrüü, mis ehk mõnes järjekordses venelastehirmus haljaks nühti.

Ent kui ahastamapanevalt jõhkralt on ajalugu (loe: lakkamatud võitlused ja võimuvahetused Liivimaal) ümber käinud meie keskaegsete hardusvahenditega! Mitte röövimine, vaid eelkõige isandate alaline rahapuudus tingisid, et suurte sõdade ajal löödi suurem osa kirikute-kloostrite hõbevarast sõjaväele palgaks. Mis jäi alles, rändas kingitusena või pagulase kohvril võõrsile. Tallinna kuulsaim hõbesepis, Ryssenberchi monstrants kogub tolmu Ermitaazi vitriinis Peterburis. Riialaste Püha Jüri nukrutseb mitte oma kodulinna, vaid Saksamaal Bremenis. Kuhu on jäänud Revali Mustpeade viiekilone hõbedast Jumalaema? Mis on saanud kõigist tsunftide ja vennaskondade karikaist, ristidest, küünlajalgadest ja paljust paljust muust? Kui vaaseks me lõppude lõpuks oleme jäänud?

Kui lugeda raamatu lisas 2 ära toodud, ainult mõne üksiku kiriku ja korporatsiooni vara hõlmavaid nimekirju ja võrrelda seda ülemöödunud sajandi lõpust peale registreeritud kõigest 36 esemega, siis on pilt muidugi masendav. Eriti kui arvesse võtta, et poole sellest arvust moodustavad karikad ja neist omakorda kümne saatus on teadmata, üks aga asub juba sajandeid Taanis. Märgitud 36 eset on ajaloolased siiski piisavalt dokumenteerinud, mis võimaldab neid siinvaadeldavas raamatus värskena pilguga analüüsida.

Nagu mainitud, on liturgilisest hõbevarast enim teada keskaegseid karikaid, millest iidseim, Kuramaal Kaltene kirikus säiliv, kuulub osalt juba 13. sajandisse. Kuid esemed on ajaloo

lapsed. Mida pikem ajalugu, seda vähem halas-
tab see oma lastele. Teisalt hakkas nii Euroopa
kui ka selle serval asunud Liivimaa 15. sajandi
lõpuveerandil, pärast pikka majanduslikku ma-
dalseisu, taas jõukamaks muutuma, mis lubas
rahval oma hingeõndsuse eest üha rikkalikumalt
hoolt kanda. Seetõttu pärinebki valdav osa
siinseist karikaist just 15. sajandi lõpuosast – 16.
sajandist. Neist üks kaunimaid, stiili ja mälest-
tavate nimede järgi 15. sajandi lõpuveerandisse
dateeritu, kuulus Riia Jakobi kirikule, on täna-
seks aga kadunud. Muide, kabja ühele siirule
uuristatud ristimärgiga vapp on karikast endast
mõnevõrra hilisem ega saa kilbi renessansskuju
põhjal olla palju vanem 16. sajandi keskpaigast.
Kas on selle näol aga tegu ordu või hoopis auliku
Tallinna kaubalinna tähisega, pole sugugi selge.
Väärtasjade teed on imelikud.

Väikest ääremärkust väärib üks teinegi
kaduma läinud uhke karikas, mis sel leiduvate
Üxküllide ja Wetbergide vapi järgi arvatakse
pärinevat Saare-Lääne piiskopkonnast. Peter
von Wetberg oli tõepoolest aastail 1471–1491
episcopus Osiliensis, mis sobib niihästi esitatud
arvamusega kui ka karika stiilil põhineva da-
teeringuga. Küll võiks kahelda kabja servale
graveeritud teksti *got gebe den de ewige pin de
dessen kellek nicht let bi alle godes hiligen tv evigen
tiden sin* tõlgendamises, nagu käiks see kõikide
pühakute altari või missa kohta. Pigem on siin
tegemist tavapärase vormeliga – kõigi pühakute
nimel manatakse igavesi piinu neile, kes eales
seda karikat rahule ei jätta.

Uhke karikate järel vaadeldakse märksa
tagasihoidlikumaid pateene, mis juba õige
varakult tagandati karikakaanteks ja mille
kunstiväärtuse puhul saame kõnelda vaid üpris
vähenoõdlikest graveeringutest.

Omaette peatükki väärib mõistagi meie
kullassepakunsti pärl, Niguliste monstrants.
Pärast aastatepikkust tööd valmis 1477. aastal
Hans Ryssenberchi käe all viimaks see Tallinna
jõuka kaupmeeskonna vagaduse pilkupüüdev
väljendus. Euroopa ühe suurima, ligi kümneki-
lose ja enam kui meetrikõrguse rohkest kullatud
monstrantsi hind – 761 marka – vastas tollal
umbes viiendikule linna aastasest eelarvest. Nii
kallist eset pole Tallinnas keskajast saadik enam
valmistatud, kuid asi oli ka seda väärt. Pärast
alistumist Vene vägedele 1710. aastal kinkis
raad monstrantsi vürst Aleksander Menšikovile.
Tollelt sai selle Peeter I ise, kelle valdusest sat-
tus ese pärast tsaari surma Kunstkammerasse ja
viimaks Ermitaazi, kus asub tänini. Tallinn aga
säilitas oma iidsed eesõigused, mille Venemaa

joviaalne ainuvalitseja 1712. aastal kinnitas.

Ent mitte üksnes kuld ja hõbe ei pidanud
taevasi jõude meelitama. 1992. aastal Pärnus
arheoloogilistel uuringutel päevavalgele toodud
tinast hostiatoosi jäänused pole kunstiliselt su-
gugi kehvelmal tasemel. Mis seal ikka imestada,
tegu on keskaegse Euroopa kultuuri tuumikalal
Flandrias valmistatud importesemega, nagu
selle põhja alla valatud lõvivapp ning aaped
FLAD' (raamatus küll PLAD) üpris selgelt
tõendavad.

Enim erinevaid liturgilisi riistu pole meil
leitud üllatuslikult mitte kirikuist, vaid hoopis
Otepää piiskopilinnuse varemeist. Arvatavasti
14. sajandi lõpul hävinud kindluse rusudest on
välja kaevatud Eesti arhailisima karika ja pateeni
jäänused, kuid lisaks neile ka muid väiksemaid
ja haruldasemaid esemeid, millest mujal on säi-
linud vaid mõni kirjarida. Meil ainulaadsed on
missakannukeste *ampullade* fragmendid, nagu
ka võrdlemisi hästi säilinud pronksist viiruki-
suitsuti. Eesti vanim kristlik sakraalse ei pärine
siiski mitte Otepäält, vaid Laiuselt. 1904. aastal
linnuse lähedalt leitud pronksist akvamaniil
kuulub 13. sajandisse ja on tõenäoliselt val-
mistatud kusagil Põhja-Saksamaal. Kahjuks
tuleb asjahuvilisel sellegi nägemiseks ette võtta
teekond naaberriiki, seekord Lätisse, kus meie
akvamaniil kaunistab Riia Linna ja Meresõidu
Ajaloos Muuseumi väljapanekut.

Raamatu lõpetab käsitletud esemeid kir-
jeldav kataloog ja arvukad lisad. Väga oluline
on mitmekeelne, küll lühike, aga vajalik ter-
minoloogiasõnastik, mida tagapool täiendavad
sõnaseletused. Kirikute ja korporatsioonide
varade nimekirju olen eespool juba puudutanud,
kuid väärib rõhutamist, et valdav osa materjale
on käsitletavas raamatus publitseeritud esma-
kordselt. See omakorda tähendab läbivaada-
tud arhiivitoimikute mägesid ning pikki tunde
tekstide dešifreerimisel. Nende lugejate jaoks,
kes keskalamaksat emakeelena enam ei valda,
on varanimistud kõik tõlgitud maakeelde ja
vajadusel varustatud kommentaaridega. Rah-
vusvahelise leviku raamatule tagab mahukas
inglisekeelne resümee.

Anu Männi raamatut iseloomustades tõde-
b allkirjutanu rõõmuga, et meie ees pole mitte
üksnes kaunis trükis, vaid ka sisukas uurimus,
varustatud soliidse viiteaparaadi, kirjanduse ja
lühendite loetelu ning nimeregistriga. Ühesõ-
naga midagi niisugust, mida tasub mitte ainult
kinkida, vaid ka ise lugeda.

Ivar Leimus